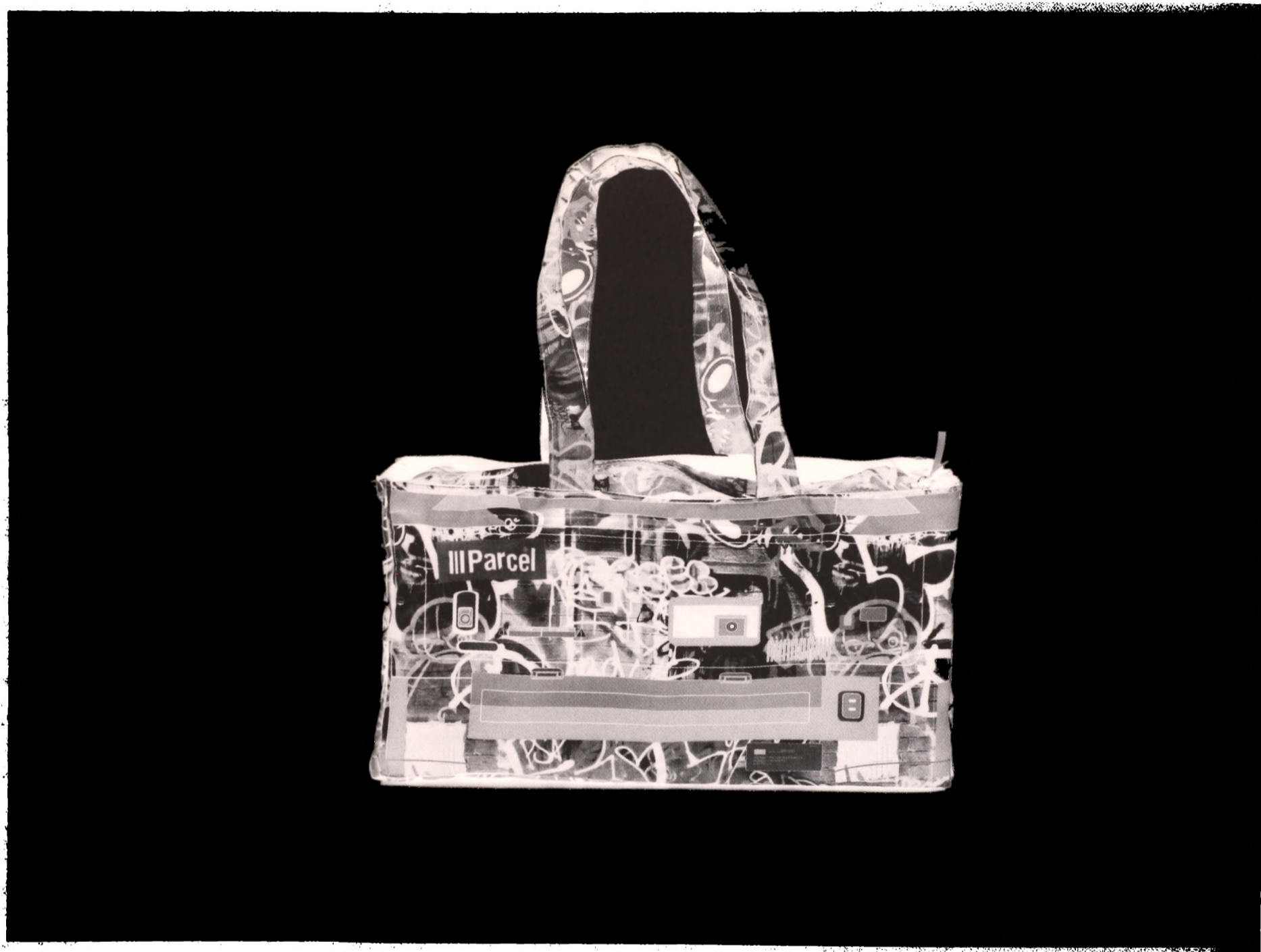

«ΔΕΝ ΘΑ ΕΚΑΝΑ ΕΝΑ ΕΥΘΕΩΣ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΕΡΓΟ» ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΑΠΟΦΟΙΤΩΝ ΤΗΣ ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ 1980-2004

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΑΝΔΩΡΟΣ

Η Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών αποτελεί τη μεγαλύτερη και πιο διακεκριμένη σχολή καλλιτεχνικής παιδείας στην Ελλάδα και η λειτουργία της έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για τα εικαστικά δρώμενα. Οι απόφοιτές της αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό ενεργών γυναικών καλλιτεχνών στη χώρα. Όμως, μέχρι πρόσφατα, η πορεία και δραστηριότητα των αποφοίτων –καλλιτεχνική και επαγγελματική– αποτελούσε terra incognita. Αν εξαιρεθούν τα σχετικά με τις συγκριτικά λίγες εκείνες απόφοιτες –ελάχιστες ως προς το σύνολο– οι οποίες είχαν ή έχουν ενεργή κι αξιοσημείωτη συμμετοχή στο εγχώριο πεδίο των εικαστικών τεχνών, οι γνώσεις που είχαμε για αυτές ήταν εξαιρετικά φτωχές, αποσπασματικές κι ανεπαρκώς τεκμηριωμένες. Αυτό το κενό επιχείρησε να αντιμετωπίσει συλλογική έρευνα που ολοκληρώθηκε πρόσφατα και η οποία προέβη σε μια πρώτη συστηματική, κατά το δυνατό, χαρτογράφηση του τοπίου η οποία ταυτόχρονα αποτελεί και μια χαρτογράφηση του μάλλον αγεωγράφητου ελληνικού εικαστικού πεδίου γενικότερα.¹

Ο Σωτήρης Βανδώρος διδάσκει Πολιτική Επιστήμη στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
vandoros@uop.gr

Στο παρόν κείμενο παρουσιάζουμε μια επανεπεξεργασμένη εκδοχή τμήματος της έρευνας αυτής που επικεντρώνεται στις πολιτικές αναπαραστάσεις των γυναικών αποφοίτων της περιόδου 1980-2004 –με βάση τα μητρώα της Σχολής είναι 1.090 άτομα– με εστίαση σε ζητήματα του άπτονται του κοινωνικού φύλου, του φεμινισμού και της φεμινιστικής τέχνης σε συνάφεια προς το έργο τους και τη σχέση τους με το καλλιτεχνικό πεδίο. Στο πλαίσιο της έρευνας έγινε χρήση συνδυασμού ποιοτικής και ποσοτικής μεθοδολογίας. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε στατιστική ανάλυση στη βάση εκτεταμένου ερωτηματολογίου 70 ερωτήσεων που συμπληρώθηκε από αντιπροσωπευτικό δείγμα του πληθυσμού που εξετάζουμε –116 άτομα– κι επιπλέον αναλύθηκαν τα συμπεράσματα συνεντεύξεων βάθους που μας παραχώρησαν 20 απόφοιτες.² Αντί άλλων προκαταρκτικών σχολίων, θα θέλαμε να κάνουμε μνεία στο γεγονός ότι η έρευνα αυτή αναγνωρίζει κι ενσωματώνει την προσφορά των φεμινιστικών σπουδών και των σπουδών φύλου στις κοινωνικές επιστήμες, σε όλα τα επίπεδα –επιστημολογικό, μεθοδολογικό, θεωρητικό κι εμπειρικό.³

Πολιτικό ενδιαφέρον

Οι απόφοιτες εμφανίζουν συνολικά μέτριο ενδιαφέρον για την πολιτική. Στην ενδεκαβάθμια κλίμακα (όπου 0 = κανένα ενδιαφέρον και 10 = ενδιαφέρομαι πάρα πολύ) ο μέσος όρος τοποθετείται σχεδόν στη μέση (ΜΟ=5,27). Ωστόσο, μπορούμε να εκτιμήσουμε με βάση άλλες εμπειρικές έρευνες που καταγράφουν τη διαχρονική μείωση του πολιτικού ενδιαφέροντος σε όλες τις κατηγορίες του πληθυσμού (κατεξοχήν μάλιστα στις νεότερες ηλικίες και στις γυναίκες), ότι το δείγμα μας εμφανίζεται, σε σύγκριση με το γενικό πληθυσμό, σαφώς λιγότερο αδιάφορο για την πολιτική. Γνωρίζουμε ότι η γενικευμένη κρίση συμμετοχής κι αντιπροσώπευσης είναι πολυδιάστατη και βαθιά και παράγει εδώ και πολλά πλέον χρόνια φαινόμενα πολιτικής αποξένωσης και κυνισμού. Στις συνεντεύξεις βάθους που παραχώρησαν οι ερωτώμενες απόφοιτες δηλώνεται ως στάση αποστασιοποίησης και, ακόμη περισσότερο, αδιαφορίας ή απόρριψης από τη μεγάλη λειονότητά τους. Ωστόσο, πρέπει να διευκρινιστεί ότι αυτή η τόσο επικριτική στάση αφορά κατεξοχήν τη στενά νοούμενη πολιτική δράση και κυρίως το ρόλο των κομμάτων. Έτσι, τόσο απόφοιτες που διαμόρφωσαν πολιτική συνείδηση στα τέλη της δεκαετίας του '70 και στις αρχές της δεκαετίας του '80, δηλαδή σε ένα κλίμα έντονα πολιτικοποιημένο και συμμετοχικό, και οι οποίες είχαν ενεργό ανάμειξη σε κόμματα και άλλες πολιτικές οργανώσεις, όσο και νεότερες απόφοιτες που δεν βίωσαν ανάλογες πολιτικές εμπειρίες, δηλώνουν σήμερα την ίδια αποστασιοποίηση από την πολιτική.

Όμως τώρα πλέον... έχω απομακρυνθεί από την πολιτική και δεν πιστεύω πια σε κόμματα και τέτοια. (Νάνου, 50, σημαίνουσα συνδικαλιστική δράση ως φοιτήτρια στην Α.Σ.Κ.Τ., οργανωμένη σε κόμμα μέχρι το 1990-91)⁴

Για πολλές οποιαδήποτε συλλογική δράση θεωρείται εκ προοιμίου απαξιωτέα κι αντ' αυτής προκρίνεται μια στάση «ατομικής υπευθυνότητας» σε όλες τις εκδηλώσεις του βίου. Ωστόσο, αυτή η στάση δεν πρέπει να εκληφθεί οπωσδήποτε ως ιδιώτευση, διότι συχνά εξακολουθεί να υποδηλώνει ενδιαφέρον για τα κοινά και να τροφοδοτεί δυνατότητες εξατομικευμένων μορφών διαμαρτυρίας. Έτσι, η ενεργός συμμετοχή είναι πολύ περιορισμένη όσον αφορά πολιτικά κόμματα, κοινωνικά κινήματα και συνδικαλιστικούς φορείς και μόνο στην περίπτωση των μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) ξεπερνά ελαφρά το 10%.

Η κοινωνική μου στάση είναι το τι κάνω σα μητέρα, το τι κάνω σα δασκάλα, το τι θα μπορούσα να κάνω ακόμη διδακτικά και το τι κάνω μέσα στη δουλειά μου. (Βάσια, 46)

Ιδεολογική τοποθέτηση

Ως προς τον ιδεολογικό προσδιορισμό τους, η συνολική εικόνα υποδεικνύει μια σαφή κεντροαριστερή τοποθέτηση. Οι συμμετέχουσες στην έρευνα κλήθηκαν να τοποθετηθούν ιδεολογικοπολιτικά στον κλασικό άξονα Αριστερά–Δεξιά, ορισμένο σε δεκαβάθμια κλίμακα, όπου 1 = Άκρα Αριστερά και 10 = Άκρα Δεξιά. Ο μέσος όρος διαμορφώθηκε στο 4,05. Στις θέσεις 2, 3 και 4 συγκεντρώνεται συνολικά το 66% όσων τοποθετήθηκαν στον άξονα, ενώ και ένα αξιόλογο 16% τοποθετείται στην κεντρική θέση 5. Διαφοροποιούνται έτσι αισθητά από την εικόνα που καταγράφουν οι πιο πρόσφατες έρευνες πολιτικής συμπεριφοράς στις οποίες η κεντρική τοποθέτηση τείνει να είναι ηγεμονική, ακολουθούμενη από κεντροδεξιά/δεξιά τοποθέτηση και τέλος από κεντροαριστερή/αριστερή.⁵ Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι δόθηκε ρητά η δυνατότητα να αρνηθούν να τοποθετηθούν στην περίπτωση που η διάκριση Αριστερά–Δεξιά δεν τις εκφράζει. Και πράγματι, ένα εντυπωσιακό 43,3% απέρριψε την πρόταση ιδεολογικοπολιτικού προσδιορισμού του με βάση αυτή τη διάκριση, θεωρώντας προφανώς τις έννοιες Αριστερά και Δεξιά άνευ νοήματος, ή εν πάση περιπτώσει μη λειτουργικές. Βέβαια, το τεράστιο ποσοστό που δεν τοποθετήθηκε στον άξονα Αριστερά–Δεξιά εγείρει ερμηνευτικά προβλήματα. Κατά μία προσέγγιση, η απόρριψη αυτής της διάκρισης υποδηλώνει μια «απολιτική» ή/και «συντηρητική» στάση που θα πρέπει να καταχωρηθεί στη Δεξιά. Όμως, θεωρούμε μια τέτοια ερμηνεία εν πολλοίς βεβιασμένη κι αυθαίρετη, τουλάχιστον στο πλαίσιο της έρευνας αυτής, καθώς δεν μπορεί να τεκμηριωθεί από άλλα ευρήματα.

Η διάσταση του φύλου στον καλλιτεχνικό χώρο

Σύμφωνα με στατιστικά ευρήματα φαίνεται ότι η μεγάλη πλειονότητα δεν αισθάνεται να υφίσταται αρνητική διάκριση στον καλλιτεχνικό χώρο εξαιτίας του φύλου της όσον αφορά την αποδοχή των *απόψεών της*. Ωστόσο, η εικόνα διαφοροποιείται αποφασιστικά όταν οι ερωτώμενες καλούνται να αξιολογήσουν το πόσο δύσκολα ή εύκολα μπορεί μια γυναίκα να ακολουθήσει καριέρα στον καλλιτεχνικό χώρο. *Περνώντας από τα λόγια στην πράξη* παρατηρούμε μια αντιστροφή, αφού μόλις μία στις τέσσερις εκτιμούν ότι καριέρα μπορεί να πραγματοποιηθεί εύκολα ή πολύ εύκολα από μια γυναίκα. Περίπου έξι στις δέκα φαίνεται να αντιμετωπίσαν ή να αντιμετωπίζουν δυσκολίες. Επιπλέον, οι συμμετέχουσες δηλώνουν σε σημαντικό ποσοστό (62%) ότι δεν θεωρούν ότι έχουν ίσες πιθανότητες επαγγελματικής ανέλιξης με τους άνδρες συναδέλφους τους.

Πώς μπορεί να εξηγηθεί αυτή η διάσταση; Φαίνεται ότι οι πρακτικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην καλλιτεχνική τους καριέρα δεν οφείλονται τόσο στην ιδιαίτερη δομή και λειτουργία του καλλιτεχνικού χώρου. Πρέπει μάλλον να αποδοθούν κατά κύριο λόγο στο ευρύτερο γεγονός ότι η επαγγελματική σταδιοδρομία είναι γενικώς για τις Ελληνίδες πολύ δυσκολότερη από ό,τι για τους άντρες, αφενός επειδή εξακολουθούν να επιβαρύνονται πολύ περισσότερο με οικιακά και γονεϊκά βάρη,⁶ αφετέρου επειδή οι πολιτικές ισότητας και κοινωνικής πρόνοιας είναι ανεπαρκείς ή αναποτελεσματικές. Ο καλλιτεχνικός χώρος, τουλάχιστον στις αναπαραστάσεις των αποφοίτων φαίνεται να παρουσιάζει ανάλογα χαρακτηριστικά, δηλαδή μάλλον δεν έχει κάτι το ξεχωριστά αρνητικό για τις γυναίκες, ούτε όμως επιφυλάσσει μια ευνοϊκή μεταχείριση που θα μπορούσε να διευκολύνει τα πράγματα.⁷

Αυτά τα στατιστικά ευρήματα φαίνεται να επιβεβαιώνονται και να καθίστανται πιο ευκρινή από τα αντίστοιχα ευρήματα των συνεντεύξεων βάθους. Έτσι, ως προς τη διάσταση του φύλου, οι περισσότερες ερωτώμενες θεωρούν ότι εξακολουθούν να υπάρχουν προκαταλήψεις και διακρίσεις σε βάρος των γυναικών, όχι όμως ιδιαίτερα έντονες, καθώς κατ' εξαίρεση αναφέρονται σε περιστατικά που οι ίδιες προσωπικά υπήρξαν το υποκείμενο αρνητικής διάκρισης κατά τρόπο συγκεκριμένο. Έτσι, θεωρούν ότι εξακολουθούν να επιβιώνουν στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα στερεότυπα όσον αφορά την υποτιθέμενη «φυσική» κλίση που έχουν οι γυναίκες προς συγκεκριμένα μέσα/μορφές τέχνης, π.χ. περφόρμανς (επειδή «είναι πιο 'σωματικές'»), ή αφορούν τις κατώτερες επιδόσεις τους σε σύγκριση με τους άνδρες σε ορισμένα είδη όπως το σχέδιο.

Αυτό που είναι σημαντικότερο κι έχει σοβαρές πρακτικές συνέπειες είναι η μεροληπτική στάση που φαίνεται ότι, κατά τα λεγόμενα των ερωτώμενων, επιδεικνύουν ορισμέ-

νες γκαλερί και πιθανόν ορισμένοι συλλέκτες σε βάρος των γυναικών και ιδιαίτερα των νεαρότερων. Συγκεκριμένα, εκδηλώνουν πολύ επιφυλακτική στάση για το αν θα συνεργαστούν με γυναίκες, θα εκθέσουν ή θα αγοράσουν έργα τους ακόμη κι αν εκπληρώνουν τα καλλιτεχνικά κριτήρια που θέτουν. Αυτό συμβαίνει στο μέτρο που πιθανολογούν ότι η καλλιτέχνιδα θα κάνει οικογένεια και, επωμιζόμενη ως γυναίκα, την ανατροφή των παιδιών ή/και τα οικογενειακά βάρη, θα εγκαταλείψει το καλλιτεχνικό της έργο ή θα έχει μια μικρή παραγωγή έργων και, κυρίως, μέτρια εξέλιξη. Επομένως η επένδυση σε γυναίκα καλλιτέχνιδα εμφανίζεται ως ιδιαίτερα επισφαλής.

Η υπεύθυνη της γκαλερί μου αρνήθηκε συνεργασία με το επιχείρημα ότι έχει ήδη συνεργασία με πολλές γυναίκες και προτιμάει να πάρει άντρες. Μου εξήγησε ότι δε θέλει να έχει κυρίως γυναίκες, γιατί οι γυναίκες στην πορεία αφιερώνονται στην οικογένεια και λιγότερο στο έργο τους και αυτό ενέχει μεγαλύτερο ρίσκο. (Αριστέα, 29)

Καλλιτεχνικό έργο και φεμινιστική τέχνη

Ας περάσουμε τώρα σε ζητήματα που αφορούν το γυναικείο φύλο σε σχέση με την καλλιτεχνική τους παραγωγή και πρώτα απ' όλα στο κατά πόσον η αντίληψη που έχουν για το φύλο τους αποτυπώνεται στο έργο τους. Αυτό που δείχνει εντυπωσιακό είναι ότι μολονότι η μία στις δύο δηλώνει ότι στο έργο της αποτυπώνονται από αρκετά ως πολλά στοιχεία της αντίληψής της για το φύλο της, το ποσοστό εκείνων που δηλώνουν αρκετή ως και μεγάλη σχέση του έργου τους με τη φεμινιστική τέχνη μετά βίας προσεγγίζει το ισχνό 15%. Φαίνεται πως το σημαίνον «φεμινισμός» προκαλεί σχετική σύγχυση στο μέτρο ακριβώς που εκλαμβάνεται ότι χαρακτηρίζεται από μια ασάφεια, ενδεχομένως κι αντιφατικότητα. Εξ ου και αντιμετωπίζεται με αμφιθυμία. Στο μέτρο που κατανοείται ο φεμινισμός ως κάτι που έχει (και) αρνητικές συμπαράδηλώσεις ή ως κάτι παρωχημένο, οι ερωτώμενες δεν θέλουν σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστούν οι ίδιες φεμινίστριες ή το έργο τους φεμινιστικό, πόσο μάλλον να ταυτιστούν ολοκληρωτικά με το φεμινισμό. Από την άλλη, είναι διατεθειμένες να οικειοποιηθούν και να «διασώσουν» την (όποια) θετική κληρονομιά του, εφόσον αποφύγουν τη σχετική ταύτιση. Φαίνεται, δηλαδή, πως το φεμινιστικό κίνημα και η φεμινιστική παράδοση συμπαράσύρονται από την ευρύτερη κρίση της πολιτικής ως όψεις της.

Δεν θα έκανα ένα ευθέως φεμινιστικό έργο, ...το να κάνω κάτι που θα λέει ο άλλος αυτό το έχει κάνει γυναίκα, είναι φεμινιστικό κ.τ.λ. μου φαίνεται ένα πολύ «κλειστό» πράγμα. Πρόσεξε όμως. Έχω συμμετάσχει με άλλες καλλιτέχνιδες σε ένα φεμινιστικό πλαίσιο, σε μια φεμινιστική εκδήλωση, ένα happening. Αλλά δεν τα θεωρώ αυτά και πολύ φοβερά πράγματα. (Μάχη, 36)

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι εκδηλώνεται μια τάση με μεταφεμινιστικά χαρακτηριστικά, χωρίς όμως με αυτό τον όρο να εννοούμε την ύπαρξη ενός αρθρωμένου ή ενιαίου προγραμματικού λόγου. Εννοούμε απλώς ότι από αρκετές ερωτώμενες αναγνωρίζονται το φεμινιστικό κίνημα και η φεμινιστική τέχνη ως σημαντικά ιστορικά σημεία αναφοράς, ακόμη κι ως πολιτική καταγωγή ή παρακαταθήκη, αλλά ταυτόχρονα θεωρείται ότι δεν συνομιλούν ουσιαστικά, δεν είναι επιστρατεύσιμα στη σημερινή κοινωνικοπολιτική συνθήκη, έχουν καταστεί από τις εξελίξεις ανεπαρκή ή ακατάλληλα για τα σύγχρονα προβλήματα. Αυτό που παραμένει, ωστόσο, μάλλον έωλο είναι τόσο το ίδιο είναι εκείνα τα αιτήματα ή επιτεύγματα που διατηρούν την επικαιρότητά τους, όσο και το γιατί ακριβώς ο φεμινιστικός λόγος απορρίπτεται σήμερα εκ προοιμίου ως αναχρονιστικός.

Είναι σημείο αναφοράς με την έννοια ότι είναι μια προσωπική μου κατάσταση. Στην καλλιτεχνική μου διάσταση είναι σα να είναι οι θείες μου, οι γιαγιάδες μου. Είναι «συγγενείς» μου. Αυτό δε σημαίνει ότι ταυτίζομαι με αυτό, ούτε ότι θέλω να συνεχίσω κάτι από εκεί, αλλά υπάρχουν πίσω μου. (Βάσια, 46)

Παράγοντες της τέχνης, φύλο και φεμινιστική τέχνη

Αρκετά από αυτά που αναφέραμε αποκτούν ιδιαίτερη διάσταση με βάση το μεγάλο έλλειμμα γνώσης που προκύπτει, καθώς σε ποσοστό που προσεγγίζει το 50% οι συμμετέχουσες δηλώνουν ότι γνωρίζουν από καθόλου ως λίγο το έργο καλλιτεχνίδων που ασχολούνται με θέματα φύλου, ενώ αυτές που γνωρίζουν «πολύ» τέτοιο έργο περιορίζονται σε μονοψήφιο ποσοστό. Έτσι, μόλις μία στις τρεις αποφοίτους θα θεωρούσε τουλάχιστον «αρκετά» σημαντικό το φεμινιστικό κίνημα σήμερα για την τέχνη των γυναικών. Ενώ από άλλα ευρήματα συνάγεται η ισχυρή υποστήριξη ενός αιτήματος αλλαγής σε ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις των φύλων, αυτό το αίτημα δεν φαίνεται να διατυπώνεται μέσω της ανάλογης υποστήριξης δημιουργίας (ή αναβίωσης, μετασχηματισμού) ενός φεμινιστικού κινήματος. Διακρίνουμε κάποια συμπάθεια προς τη φεμινιστική παράδοση και την ίδια στιγμή αποστασιοποίηση από αυτή, εφόσον εκτιμάται ότι η δυναμική της έχει ιστορικά εξαντληθεί.⁸

Μέρος της δυσκολίας στη σημερινή συγκυρία αφορά την επίτευξη μιας διαφοροποιημένης στάσης απέναντι σε αυτή την παράδοση που θα διακρίνει εκείνα τα στοιχεία της που αξίζει να διασωθούν και ταυτόχρονα θα τα εξελίξει περαιτέρω. Η αμηχανία αξιοποίησης της εμπειρίας του φεμινιστικού κινήματος στη σύγχρονη εποχή παράγει στάσεις ανάλογες προς τη γενικότερη αντίληψη περί πολιτικής. Δηλαδή η γενική στάση «ατομικής υπευθυνότητας» που τίθεται ως υποκατάστατο ατελέσφορων συλ-

λογικών δράσεων παρουσιάζεται και στο επίπεδο του προβληματισμού για τα «γυναικεία» ζητήματα. Στην ίδια λογική, στο επίπεδο της τέχνης το ζητούμενο περιστέλλεται, σύμφωνα με ορισμένες αποφοίτους, στην ύπαρξη ικανού αριθμού ενεργών καλλιτεχνίδων, ανεξάρτητα από την πολιτική τους ένταξη κι ανεξάρτητα από τις θεματικές με τις οποίες ασχολούνται.

Νομίζω ότι το πιο ουσιαστικό πράγμα είναι όλο και περισσότερες γυναίκες να δουλεύουν στην τέχνη, αυτό για μένα είναι το πιο ουσιαστικό πράγμα, κι ας μην ανήκουν πουθενά. Προσωπικά με ενδιαφέρει πιο πολύ η αυτονομία πολιτικά. (Μάχη, 36)

Εάν όμως υποθέσουμε ότι διαμορφώνεται φεμινιστική τέχνη στην Ελλάδα σήμερα, ποιες θα έπρεπε να είναι οι προτεραιότητές της; Η «κριτική επεξεργασία των τρόπων αναπαράστασης της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα» αποτελεί την πρώτη προτεραιότητα. Δεύτερη έρχεται η «αποδόμηση της διαφοράς μεταξύ άνδρα και γυναίκας». Τρίτο θέμα είναι η «ανάδειξη των νέων μορφών εργασίας», ενώ από κοντά ακολουθούν ζητήματα σεξουαλικότητας και σωματικής έκφρασης. Οι δύο δημοφιλέστερες επιλογές διευκρινίζουν περαιτέρω άλλα ευρήματα. Κατά πρώτο, επιβεβαιώνεται ότι εξακολουθεί να παραμένει ζητούμενο η κοινωνική κριτική (και μέσω καλλιτεχνικών πρακτικών) των κυρίαρχων αντιλήψεων για τις γυναίκες και τους ρόλους τους, για τα πρότυπα και γενικότερα τις χρήσεις του «γυναικείου». Όμως, αυτή η κοινωνική κριτική, περίπου για μία στις δύο φαίνεται ότι δεν μπορεί να γίνει πλέον στη βάση παραδοσιακών διχοτομήσεων των έμφυλων σχέσεων και των νοηματοδοτήσεων που αυτές παράγουν.

Ως ακροτελεύτια παρατήρηση, επισημαίνουμε ότι, σε συνδυασμό με άλλα ευρήματα, η δεύτερη κατά σειρά επιλογή σχετικά με τις προτεραιότητες μιας σύγχρονης φεμινιστικής τέχνης –«να αποδομήσει τη διαφορά ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα» (47,41%)– θα άξιζε περαιτέρω διερεύνησης. Κι αυτό διότι ίσως υποδεικνύει, ως *δυνατότητα*, μια ριζοσπαστική προοπτική που στοχεύει, όχι σε μια ισοπεδωτική κατάργηση της Διαφοράς, αλλά στην κατάργηση των *προτύπων φύλου*, καθόσον αυτά τα πρότυπα παραμένουν εγκλωβισμένα σε μια διχοτομία η οποία εντέλει λειτουργεί ιεραρχικά. Δηλαδή μιας προοπτικής που υπερβαίνει τις δύο (και μόνον) ταυτότητες ως προς το φύλο, ενοποιημένες, μονοσήμαντες και «κλειστές».⁹ Βέβαια, δεδομένης ακριβώς της αμφίθυμης στάσης απέναντι στη φεμινιστική παράδοση και της ανεπαρκούς συνομιλίας με τη φεμινιστική τέχνη, δεν θα πρέπει κανείς να αναμένει να «ανακαλύψει» στις ελληνίδες καλλιτέχνιδες ένα συλλογικό, ήδη συγκροτημένο λόγο/έργο που να επεξεργάζεται κριτικά το φεμινισμό κι επιπλέον να τον υπερβαίνει γόνιμα και δημιουργικά. Ίσως, όμως, οι

προϋποθέσεις για να γεννηθεί κάτι τέτοιο δε φαντάζουν πλέον τόσο απόμακρες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Η έρευνα «Γυναίκες απόφοιτοι της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών από το 1980 ως το 2004. Μια διεπιστημονική προσέγγιση» πραγματοποιήθηκε υπό την αιγίδα της Α.Σ.Κ.Τ. ως υποέργο του Προγράμματος Πυθαγόρας II-Ενίσχυση των ερευνητικών Ομάδων στα Πανεπιστήμια στο πλαίσιο του Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. II και συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Επιστημονικός υπεύθυνος ήταν ο επίκουρος καθηγητής της Α.Σ.Κ.Τ. Γιάννης Σκαλτσάς. Τη θέση του μεταδιδακτορικού ερευνητή είχε ο υπογράφων. Σε όλα ή ορισμένα στάδια της έρευνας που ολοκληρώθηκε στα τέλη του 2007 συμμετείχαν οι Στέλιος Ζήμερας, Βίκη Ιακώβου, Ελπίδα Καραμπά, Γιάννης Κατερέλος, Πολυξένη Κοσμοδάκη, Αγγελική Κωστάλου, Σωτήρης Μπαχτσετζής, Πάνος Παπαθεοδώρου, Χριστίνα Πετρηνού, Κατερίνα Σπετσιώτου, Γιάννης Σταυρακάκης, Κωστής Σταφυλάκης, Παναγιώτης Χαλάτσης, Νικόλαος Χρηστάκης. Τα πορίσματα κατατέθηκαν αναλυτικά σε έντυπη μορφή στην Α.Σ.Κ.Τ. και αναρτώνται στο http://www.asfa.gr/greek/activities/site_skaltsas/index.html.
- 2 Για τη συνέντευξη βάθους βλ. ενδεικτικά Jennifer Mason, *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, επιστημονική επιμέλεια Ν. Κυριαζή, μτφρ. Ε. Δημητριάδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 83 κ.ε., καθώς και Herbert J. Rubin & Irene S. Rubin, *Qualitative Interviewing: the art of hearing data*, Sage, Thousand Oaks (Καλιφόρνια) 1995, ιδίως κεφ. 2.
- 3 Άλλωστε, διεξήχθη στο πλαίσιο του Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. II το οποίο ρητά ενσωματώνει την πολιτική του gender mainstreaming. Περί αυτού βλ. Βασιλική Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, «Εκπαιδευτική πολιτική για την ισότητα στην Ελλάδα: ιστορική αναδρομή και σύγχρονη πραγματικότητα» στο συλλογικό τόμο, *Φύλο και εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα: προωθώντας παρεμβάσεις για την ισότητα των φύλων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*, Κ.Ε.Θ.Ι., www.kethi.gr, 2003, σ. 253-260. Αν και με την αυστηρή έννοια του όρου δεν υπάρχει μια διακριτή φεμινιστική μέθοδος, βλ. Sandra Harding, "Is there a feminist method?" στις ίδιες (επιμ.), *Feminism and methodology*, Open University Press, Μίλτον Κέινς 1987, σ. 1-14, τόσο στην κατάρτιση του ερωτηματολογίου όσο και στις συνεντεύξεις βάθους ακολουθήθηκαν οι σχετικές μεθοδολογικές και επιστημολογικές αρχές. Πρβλ. χαρακτηριστικά Marjorie L. De Vault, *Liberating Method: Feminism and Social Research*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 1999, κεφ. 4, σ. 59-83. Βλ. ενδεικτικά για τις θεωρητικές εξελίξεις στις σπουδές φύλου, με έμφαση στις πλέον πρόσφατες και ριζοσπαστικές το Αθηνά Αθανασίου, «Gender Trouble. Η φεμινιστική θεωρία και πολιτική μετά την αποδόμηση της ταυτότητας», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 94, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2006, σ. 62-71. Για μια πανοραμική επισκόπηση των φεμινιστικών σπουδών και των σπουδών φύλου (με έμφαση στη γαλλική περίπτωση) βλ. Margaret Maquani (επιμ.), *Γυναίκες, φύλο, κοινωνία. Τι γνωρίζουμε σήμερα*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Σαββάλας, Αθήνα 2008.
- 4 Τα ονόματα όσων αποφοίτων αναφέρονται εδώ δεν είναι τα πραγματικά τους. Ακολουθεί η ηλικία (ισχύουσα όταν δόθηκε η αντίστοιχη συνέντευξη).
- 5 Πρβλ. ενδεικτικά ΕΚΚΕ, Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, www.ekke.gr/ess 2003, σχετικό πίνακα σ. 19. Βλ. ακόμη Μανίνα Κακεπάκη, «Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, 1988-2005: από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, 2006, σ. 126, Πίνακα 3.
- 6 Αυτή η διάσταση θεωρίας και πρακτικής σχετίζεται με την αντίφαση ανάμεσα στις εκπεφρασμένες απόψεις του ελληνικού αντρικού πληθυσμού και τις πρακτικές του. Η πλειοψηφία του υπερασπίζεται την ισότητα των φύλων (και) στην κατανομή των εργασιών του νοικοκυριού, πλην όμως στην πράξη συμμετέχει ελάχιστα σε αυτές. Βλ. Χάρη Συμεωνίδου, «Η κατανομή της απασχόλησης στην αγορά εργασίας και στο νοικοκυριό. Αποτελέσματα πανελλήνιας έρευνας του 1999», εισήγηση στο συνέδριο «Το φύλο... αλλάζει! Έρευνα, θεωρία και πολιτική της έμφυλης πραγματικότητας στον 21ο αιώνα», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2-3/06/2005, http://www.genderpanteion.gr/gr/pdf_synedriou/Simeonidou.gr.pdf, σ. 4. Πρβλ. και Χριστίνα Αθανασιάδου, Στεφανία Πετροπούλου, Γεωργία Μιμίκου, *Οι συνθήκες της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα: 1980-2000*, Κ.Ε.Θ.Ι., www.kethi.gr, 2001.
- 7 Πρβλ. Ελπίδα Καραμπά & Πολύνα Κοσμοδάκη, «Η γυναίκα καλλιτέχνη και η γυναικεία τέχνη στο σύγχρονο πεδίο των εικαστικών τεχνών στην Ελλάδα», http://www.asfa.gr/greek/activities/site_skaltsas/index.html.
- 8 Όλα αυτά πρέπει να συνεκτιμηθούν λαμβάνοντας υπόψη την ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος, των διεκδικήσεων, των οργανωτικών μορφών και των σχέσεών του με το πολιτικό σύστημα, κάτι που υπερβαίνει τους στόχους του παρόντος κειμένου. Βλ. μια ευσύνοπτη επισκόπηση που αφορά τη μεταπολιτευτική περίοδο στο Μαρία Ρεπούση, «Ο χώρος των Γυναικών. Πολιτικά κόμματα, γυναικείες οργανώσεις και ομάδες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 10ος, Ελληνικά Γράμματα/ Τα Νέα, Αθήνα 2004, σ. 121-144. Η Ρεπούση κατογράφει τη συρρίκνωση των φεμινιστικών συλλογικοτήτων και του αυτόνομου πολιτικού χώρου των γυναικών σε όλα τα επίπεδα από τη δεκαετία του '90 μέχρι σήμερα. Ωστόσο, όπως παρατηρεί, δράσεις συναφείς με το «γυναικείο ζήτημα» αναλαμβάνονται πλέον κυρίως στο πλαίσιο θεσμών. Έτσι, φεμινίστριες της δεκαετίας του '70 και του '80 δραστηριοποιούνται στο επίπεδο (πολιτικών) της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή/και διεθνών οργανισμών.
- 9 Οι επεξεργασίες της Παντελίδου-Μαλούτα στο *Το φύλο της δημοκρατίας: ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002 είναι δείγμα υψηλής ποιότητας σύγχρονης μεταφεμινιστικής σκέψης που αφενός αναδεικνύει το φύλο ως απαραίτητη διάσταση του πολιτικού, αφετέρου δείχνει ότι σήμερα η ιδιότητα του πολίτη πρέπει να επαναδιατυπωθεί (και) με έμφυλους όρους, όχι απλώς στη βάση της οικουμενικότητας και της «διαφοράς», αλλά και της πολυμορφίας, της μεταβλητότητας και της υποκειμενικής βίωσης των έμφυλων ρόλων και ταυτοτήτων. Βλ. ιδίως σ. 90-91, 129-141, 200-206. Πρβλ. και Αθηνά Αθανασίου, «Gender Trouble...», ό.π.